

IWONA NIEWIADOMSKA

RADZENIE SOBIE ZE STRESEM PRZEZ NIELETNICH

I. PODSTAWY TEORETYCZNE BADAŃ

Człowiek od urodzenia przygotowuje się do podejmowania ważnych zadań życiowych i rozwiązywania problemów. Szczególnie ważnym etapem w rozwoju człowieka jest okres dorastania, ponieważ w tym czasie kształtują się logiczno-formalne umiejętności myślenia, następują zmiany w zakresie wizerunku własnego ciała, kształtowania mechanizmów adaptacyjnych i sposobów rozwiązywania sytuacji trudnych. Nastolatek wkracza w obszary nowych doświadczeń, poznaje nowe wartości, interioryzuje cele życiowe stanowiące podstawę optymalizacji własnego życia i dobrego przystosowania społecznego. Rozwój niezależności będącej głównym środkiem do zdobycia doświadczenia i sukcesu społecznego nastolatków może przyczyniać się również do wzrostu zachowań, które są sprzeczne z normami prawa karnego.

Konflikt z prawem karnym osoby między 13. a 17. rokiem życia jest określany za pomocą pojęcia nieletniości (art. 1 Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich). Nieletni może być jedynie sprawcą czynu karalnego, czyli działania albo zaniechania o znamionach określonych w ustawie karnej. Pojęcie czynu karalnego stanowi potwierdzenie ważnej zasady, że osoba poniżej 17. roku życia ze względu na brak zdolności do zawinienia nie może popełnić przestępstwa ani wykroczenia, z wyjątkiem czynów wymienionych w art. 10 kodeksu karnego. Dopiero ukończenie przez sprawcę 17 lat w chwili czynu sprzecznego z normą prawa karnego powoduje istnienie przestępstwa i odpowiedzialności karnej (Grześkowiak, 1986, s. 56).

Analiza zjawiska przestępczości w latach dziewięćdziesiątych pozwala na stwierdzenie dynamicznego wzrostu czynów karalnych popełnianych przez nieletnich. W 1997 roku udział tego typu sprawców wśród podejrzanych o naruszanie norm prawa karnego sięgał 15%. Liczba ta była dwukrotnie większa niż w roku 1989. W latach 1989-1997 systematycznie wzrastała (średnio o blisko 20% w skali rocznej) liczba nieletnich podejrzanych o dokonanie uszkodzenia ciała (Siemaszko i in. 1999, s. 69). Podobne prawidłowości można zaobserwować w zakresie rozbojów; w roku 1997 liczba podejrzanych nieletnich o rozbój była ponad siedmiokrotnie większa niż w roku 1989. W latach 1989-1995 liczba ta wzrastała przeciętnie o przeszło 40% rocznie. W latach 1994-1997 co trzecia osoba podejrzana o rozbój miała mniej niż 16 lat (Siemaszko i in. 1999, s. 61).

Wyniki badań sugerują, że czyny karalne najczęściej popełniają uczniowie starszych klas szkół gimnazjalnych lub zawodowych, głównie chłopcy, wagarowicze, często w wysokim stopniu zdemoralizowani, używający alkoholu lub innych środków psychoaktywnych, uciekinierzy z domów rodzinnych lub placówek wychowawczych (Woźniak-Krakowian, Pawlica, 1998, s. 460-462; Kozieńska, 1982, s. 85). Niepokój budzą również okoliczności tego typu działań, przede wszystkim wysoki stopień agresywności, bezwzględność i okrucieństwo nieletnich (Sitkowska, 1997, s. 188).

Według Hołysta (1999, s. 646) konflikt młodzieży z prawem karnym ma trzy podstawowe uwarunkowania: (1) czyny karalne mogą stanowić reakcje na sytuacje stresowe, gdy zachowanie zmierza do zmniejszenia frustracji poprzez rozładowanie wewnętrznych napięć; (2) nieletni uczy się w najbliższym środowisku zachowań służących rozwiązywaniu trudności zgodnie z normami obyczajowymi, które są sprzeczne z normami prawnymi. Przy czym proces uczenia się jest związany z mechanizmem identyfikacji z osobami znaczącymi oraz z internalizacją zasad obowiązujących w najbliższym otoczeniu; (3) zachowanie antyspołeczne może stanowić wynik nawykowych reakcji, które są sprzeczne z normami współżycia społecznego.

Problematyka związków zachodzących między doświadczaniem stresu a czynami karalnymi nieletnich była podejmowana w analizach psychologicznych. Wyniki badań Stanika (1972, s. 149-166) wskazują, że u nieletnich sprawców czynów karalnych występowała niedojrzała reakcja na frustrację, a wywołane przeszkodami napięcie emocjonalne było niwelowane za pomocą zachowań agresywnych. Podobne wyniki z przeprowadzonych badań uzyskał Poznaniak (1988, s. 129-189), który stwierdził u wychowanków zakładu poprawczego wysokie nasilenie zachowań agresywnych o charakterze emotogen-

no-pofrustracyjnym, takich jak gniew, wściekłość, złość, które służyły usunięciu przykrego napięcia emocjonalnego. Płużek (1971) stwierdziła, że u młodocianych przestępców w sytuacjach trudnych często występowała nadmierna pobudliwość i zaprzeczanie zaistniałym zdarzeniom. Badania Weavera i Woottona (1992, s. 552) wykazały, że nieletni mają tendencję do widzenia świata jako zagrażającego i nieprzyjaznego; często występuje u nich poczucie krzywdy, bezradność w różnych sytuacjach życiowych oraz trudności w przystosowaniu się do wymagań świata zewnętrznego. Przy tym sprawcy czynów przeciwko życiu lub zdrowiu byli bardziej niespokojni i agresywni od sprawców czynów przeciwko mieniu.

Szczegółowe badania na temat przejawów agresji u nieletnich prowadziła również Rajska-Kulik (1998). Cechami osobowości, które wyróżniały nieletnich, były: wyższy poziom agresji oraz większa skłonność do zachowań agresywnych. Przejawy zachowań agresywnych u badanych osób miały jednak różne uwarunkowania. U części badanych agresywność miała charakter wyuczony, wynikający z funkcjonowania rodziny i wzorca osiągnięcia sukcesu w danym środowisku. W drugiej podgrupie nieletnich stwierdzono wyższe nasilenie cech związanych z osobowością antyspołeczną, takich jak niski poziom lęku, brak równowagi emocjonalnej, impulsywność, niski poziom uspołecznienia i niedojrzałość osobowości. Natomiast trzecia grupa badanych osób charakteryzowała się brakiem pewności siebie, trudnościami w radzeniu sobie z własnymi stanami emocjonalnymi, niskimi kompetencjami społecznymi, wysokim poziomem lęku i poczuciem zagrożenia. W tej grupie nieletnich czyny karalne były często wynikiem narastającego konfliktu między sprawcą a przyszłą ofiarą. Wielokrotnie gwałtowne przestępstwa (zabójstwa lub dotkliwe pobicia) były konsekwencją długotrwałego pozostawania w trudnej sytuacji psychologicznej. W omawianych sytuacjach głębokie konflikty i długotrwała sytuacja stresowa, w jakiej funkcjonowali nieletni, stanowiły bezpośrednią podstawę motywacyjną zachowań kryminogennych. Narastający konflikt doprowadzał do osłabienia zdolności przystosowawczych, powodując trudności zarówno w adekwatnej ocenie sytuacji, jak i w zakresie odpowiednich sposobów zachowania. Czynnikiem sytuacyjnym, który powodował dodatkowe obciążenie, było długotrwałe poczucie zagrożenia ze strony rodziców, znęcających się fizycznie i psychicznie. Do tragicznego czynu często dochodziło w sytuacji bezpośredniej agresji ze strony pijanego rodzica (Rajska-Kulik, 1998, s. 168).

Ze względu na sylwetkę osobowościową nieletniego sprawcy czynów agresywnych Rajska-Kulik wyodrębniła typ sprawcy, który charakteryzował się

wysokim poziomem neurotyzmu, dużą labilnością emocjonalną, nadmierną pobudliwością, niskim poziomem tolerancji na stres i frustrację, skłonnością do częstych i nieumotywowanych wybuchów, uogólnionym brakiem opanowania oraz wysokim poziomem lęku. Ponadto u tego typu sprawców występowało silne blokowanie i rzadkie uzewnętrznianie zarówno pozytywnych, jak i negatywnych stanów emocjonalnych oraz nieadekwatność przejawianych emocji w stosunku do zaistniałej sytuacji. Rozładowanie napięcia psychicznego u tych sprawców następowało w sposób gwałtowny, impulsywny i słabo kontrolowany. Kumulowanie emocji, blokowanie ekspresji uczuciowej oraz ciągła deprivacja potrzeby bezpieczeństwa często doprowadzały te osoby do podwyższenia poziomu agresji. Czyny karalne najczęściej wynikały z poczucia krzywdy lub odrzucenia, przy jednoczesnym rozumieniu norm społeczno-moralnych w tej grupie osób (Rajska-Kulik, 1998, s. 170-171).

Wyniki zaprezentowanych badań stanowią podstawę do stwierdzenia, że zachodzą istotne związki między sposobami radzenia sobie ze stresem przez nieletnich a popełnianiem przez nich czynów karalnych, głównie o charakterze agresywnym. Zależność tego typu wynika stąd, że proces adaptacji do otaczającej rzeczywistości jest bardzo złożony. Każdy człowiek jest wyposażony w odmienne predyspozycje fizyczne i psychiczne, charakteryzuje go zróżnicowany układ potrzeb, jest wychowany w odmiennych warunkach rodzinnych. Z adaptacją człowieka ściśle wiąże się proces socjalizacji, w wyniku którego następuje rozwój osobowości w kierunku społecznie pożądanym, a zachowanie osoby staje się coraz lepiej przewidywalne ze względu na aktualny model społeczny. W ramach takiego modelu człowiek może coraz efektywniej uczestniczyć w społecznych interakcjach (Malak, 1985). Ryzyko naruszania norm prawnych przez osobę nasila się, gdy ma ona trudności w wypełnianiu roli społecznej. W takiej sytuacji dominuje u niej niepokój i subiektywnie doświadczane nieprzystosowanie (Miluska, 1990, s. 118-132). Zaburzenia zachowania u nieletnich mogą się szczególnie nasilać w sytuacjach trudnych, w których zostaje naruszona równowaga między układem zadań (celów), warunków działań i możliwości podmiotu. Jako następstwo trwania tego stanu pojawiają się przeciążenia systemu regulacji, ujemne emocje i zmiany w zachowaniu, a przede wszystkim reorganizacja i dezorganizacja czynności ukierunkowanych na określone cele (Tomaszewski, 1984, s. 134; Tyszkowa, 1976, s. 21). Do najważniejszych sytuacji trudnych należą: deprivacje, przeciążenia, zagrożenia i utrudnienia (Tomaszewski, 1984, s. 125). Odporność psychiczna w sytuacjach trudnych zwiększa się wraz z wiekiem, ponieważ jest ona cechą nabywaną w toku gromadzenia doświad-

czeń i ich organizowania się w schematy aktywności oraz poznawcze struktury osobowości (Tyszkowa, 1978, s. 14). Ze względu na rozchwianie emocjonalne występujące w okresie dorastania odporność na stres u nieletnich jest bardzo niska. Do innych źródeł zwiększających ryzyko podatności na stres u nieletnich należy zaliczyć: wysokie nasilenie neurotyzmu, podwyższony poziom lęku, depresyjność, negatywną samoocenę, zaburzenia poczucia kontroli oraz niskie kompetencje społeczne (Argyle, 2001, s. 244-247). Zagrożenie czynami karalnymi jeszcze bardziej wzrasta, gdy społeczne wzory radzenia sobie z sytuacjami trudnymi są niewyraźne, a wsparcie społeczne jest słabe. W takiej sytuacji dochodzi do zwiększenia indywidualnego obszaru regulacji zachowania.

Większa ilość doświadczanych sytuacji stresowych może przyczyniać się do częstszego przeżywania emocji negatywnych i dyskomfortu spowodowanego trudnościami w rozwiązywaniu problemu (Włodarczyk, 1999, s. 109). Utrzymujące się pobudzenie emocjonalne o dużym nasileniu i zabarwieniu negatywnym stanowi podstawę zachowań agresywnych, irytacji, wybuchów wściekłości i innych, z pozoru nieuzasadnionych reakcji emocjonalnych, które można zaobserwować w różnego typu zachowaniach o charakterze destrukcyjnym (Terelak, 2001, s. 307). Jednym z typów zachowań destrukcyjnych są reakcje o charakterze antyspołecznym, głównie działania przestępcze. Reykowski zaproponował, aby traktować zachowania aspołeczne lub antyspołeczne przestępców, zwłaszcza młodocianych, jako zachowania agresywne, których źródłem jest poszukiwanie silnej i różnorodnej stymulacji w sytuacji jej niedoboru (monotonia, nuda). Ma to szczególne znaczenie dla osób, które ze względów temperamentalnych odczuwają dużą potrzebę stymulacji. W związku z tym można stwierdzić, że zachowania agresywne zostały zinterpretowane jako reakcje na stres wynikający z deprivacji (por. Reykowski, 1977 – za: Terelak, 2001, s. 308-309).

Stres uruchamia proces radzenia sobie, na który składają się zarówno poznawcze, jak i behawioralne wysiłki, aby sprostać specyficznym zewnętrznym i wewnętrznym wymaganiom zaistniałej sytuacji. Proces ten ma złożony charakter. Na początku sytuacja trudna wywołuje ocenę pierwotną, dotyczącą różnorodnych strat i zagrożeń. Dopiero w drugiej fazie człowiek ocenia swoje możliwości radzenia sobie z wydarzeniem stresowym. Jest to ocena wtórna, w której osoba subiektywnie może ocenić, że sytuacja jest beznadziejna lub nie do opanowania albo że brakuje jej możliwości zaradzenia lub że jest to okazja do sprawdzenia się albo szansa na rozwiązanie problemu. Dopiero dokonanie oceny pierwotnej i wtórnej, którym towarzyszą bardzo zróżnicowa-

ne emocje i reakcje fizjologiczne, wyznacza dalsze zachowanie zaradcze. Procesy zmagania się z sytuacją stresową mogą być skoncentrowane na redukcji napięcia i regulacji stanu emocjonalnego lub też mogą koncentrować się na poszukiwaniu informacji związanych z próbą rozwiązania problemu i redefinicji zaistniałej sytuacji (Sęk, 1993, s. 491). W przypadku, gdy osoba interpretuje sytuację stresową w kategoriach szkody, straty lub/i zagrożenia, powstaje specyficzne doświadczenie nieprzyjemności i negatywnego pobudzenia emocjonalnego. Jeżeli nakłada się na to subiektywna ocena niemożności poradzenia sobie, powstaje poczucie bezradności, które jest tym większe i trudniejsze do zniesienia przez osobę, im bardziej oczekuje ona, że powinna mieć kontrolę nad danym zdarzeniem oraz im bardziej czuje się odpowiedzialna za przebieg danej sytuacji stresowej (Poprawa, 1998, s. 64).

Zachowania człowieka w sytuacjach trudnych są związane ze stylem radzenia sobie ze stresem, czyli względnie stałą, specyficzną dla niego tendencją wyznaczającą przebieg radzenia sobie z problemem. Styl radzenia sobie należy traktować jako dyspozycję do podejmowania określonych zachowań. W procesie radzenia sobie uczestniczy tylko część spośród strategii. O tym, jakie strategie zostaną wykorzystane, decydują z jednej strony wymagania sytuacji trudnej, z drugiej zaś – możliwości wynikające ze stylu radzenia sobie. Ludzie różnią się między sobą zarówno co do liczby, jak i rodzajów strategii zaradczych, którymi się charakteryzują. W związku z tym można stwierdzić, że styl radzenia sobie ze stresem jest trwałą, osobowościową dyspozycją do zmagania się ze stresem. Jest on względnie niezależny od rodzaju sytuacji stresowej, ponieważ jest atrybutem człowieka (Heszen-Niejo-dek, 2000, s. 484; Włodarczyk, 1999, s. 96).

Ze względu na stosunkowo stałe strategie radzenia sobie z sytuacjami trudnymi interesująca jest odpowiedź na pytanie, jakiego typu sposoby radzenia sobie ze stresem charakteryzują nieletnich, którzy popełnili czyny karalne o charakterze agresywnym. Analiza empiryczna tego zagadnienia została zaprezentowana w drugiej części artykułu.

II. PROGRAM BADAŃ WŁASNYCH

Badania własne miały na celu odpowiedzieć na następujące pytanie: czy istnieją specyficzne sposoby reakcji na stres u nieletnich, które mogą przyczyniać się do kolizji z prawem karnym w tej grupie osób?

Próbując odpowiedzieć na postawione pytanie, przebadano trzy grupy:

(1) grupę nieletnich – 30 chłopców w wieku 17 i 18 lat (średni wiek dla tej grupy wynosił 17,6 lat), którym ze względu na bójki, czyny chuligańskie i rozboje sąd rodzinny przydzielił dozór kuratora sądowego;

(2) grupę osób dobrze przystosowanych społecznie – 30 chłopców w tym samym wieku, co nieletni (średni wiek dla tej grupy wynosił 17,7 lat), którzy nie mieli kolizji z prawem karnym, a wychowawcy i pedagodzy szkolni określili ich jako pozytywnie przystosowanych do wymagań szkolnych;

(3) grupę więźniów – 30 mężczyzn, odbywających karę pozbawienia wolności za przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu (średni wiek dla tej grupy wynosił 37,6 lat).

Adaptację do sytuacji trudnych w wymienionych grupach badano za pomocą Kwestionariusza Opanowania Stresu – KOS W. Janke, G. Erdhmann, W. Boucsein, w tłumaczeniu i adaptacji E. Januszewskiej (1997; 2000, s. 313-344).

Kwestionariusz składa się ze 114 twierdzeń, na podstawie których można określić 19 sposobów reagowania w sytuacjach problemowych. Wśród strategii mierzonych za pomocą Kwestionariusza Opanowania Stresu znajdują się: 1) bagatelizacja, 2) porównywanie się z innymi, 3) obrona przed winą, 4) odwrócenie uwagi, 5) zastępcza satysfakcja, 6) poszukiwanie samopotwierdzenia, 7) próba kontroli przebiegu sytuacji, 8) próba kontroli swoich reakcji, 9) pozytywne instruowanie siebie, 10) poszukiwanie społecznego wsparcia, 11) tendencja unikowa, 12) tendencja ucieczkowa, 13) izolowanie się od ludzi, 14) dalsze zajmowanie się w myślach, 15) rezygnacja, 16) użalanie się nad sobą, 17) obwinianie siebie, 18) agresja, 19) używanie leków lub innych związków chemicznych (Januszewska, 2000, s. 326-327).

Rzetelność poszczególnych skal mierzona za pomocą α Cronbacha zawiera się w granicach między 0,53 dla skali 3 (obrona przed winą) a 0,81 dla skali 10 (poszukiwanie społecznego wsparcia). Natomiast rzetelność dla wszystkich 114 twierdzeń liczona α Cronbacha wynosi 0,94.

W celu określenia specyfiki radzenia sobie ze stresem przez nieletnich porównano wyniki uzyskane w tej grupie za pomocą równań dyskryminacyjnych z wynikami chłopców dobrze przystosowanych i z wynikami więźniów osiągniętymi w Kwestionariuszu Opanowania Stresu. Do konfrontacji wykorzystano metodę równań dyskryminacyjnych, która pozwala porównać ze sobą dwie populacje pod względem cech pochodzących z określonego inwentarza i dobrać zespół takich zmiennych, które najbardziej różnicują porównywane grupy. Równanie dyskryminacyjne pełni ważną rolę w wyjaśnianiu zmiennej zależnej (w tym wypadku czyny karalne nieletnich o charakterze agresyw-

nym) przez zmienne niezależne (style reagowania na stres) i przewidywaniu wyników, jakie mogłyby uzyskać osoby spoza porównywanych populacji (Januszewski, 1988, s. 149-153). W analizach statystycznych zastosowano procedurę krokową dla sekwencyjnych równań dyskryminacyjnych z pakietu statystycznego SPSS⁺. Procedura ta pozwala uzyskać zespół cech różnicujących w sytuacji, gdy istotność przyrostu wyjaśnionej zmienności wyników jest mniejsza od założonego poziomu istotności statystycznej – $p \leq 0,5$ (Januszewska, 1996, s. 31).

Pierwsze równanie regresyjne miało na celu ukazanie istotnych różnic w sposobach reakcji na sytuacje trudne między osobami, które weszły w kolizję z prawem karnym (nieletnimi), a osobami w tym samym wieku, które były społecznie pozytywnie dostosowane. Natomiast drugie równanie regresyjne miało ukazać różnice w zakresie reakcji na sytuacje trudne między osobami, które popełniły czyny karalne o charakterze agresywnym, ale różniły się pod względem wieku (nieletni i dorośli więźniowie).

III. INTERPRETACJA UZYSKANYCH WYNIKÓW BADAŃ

Porównanie strategii radzenia sobie ze stresem w grupie nieletnich i w grupie chłopców dobrze przystosowanych zawiera tabela 1; porównanie mechanizmów adaptacyjnych nieletnich i więźniów znajduje się w tabeli 2.

Współczynniki zawarte w tabeli 1 pozwalają na stwierdzenie, że wyodrębniona struktura zmiennych niezależnych jest skorelowana ze zmienną zależną na poziomie średnim ($R = 0,44$). Natomiast po podstawieniu wyników poszczególnych osób do równania prognozującego uzyskano wskaźnik 75% trafnego zakwalifikowania do grup. Na tej podstawie można stwierdzić, że zarówno funkcja eksplanacyjna, jak i predyktywna wskazują na dość wysoką trafność wyodrębnionych zmiennych (strategii radzenia sobie ze stresem), które tłumaczą zachowanie nieletnich w sytuacjach trudnych.

Przyjmując zmienne wyodrębnione w równaniu dyskryminacyjnym za podstawę do interpretacji psychologicznej można stwierdzić, że nieletnich i chłopców dobrze przystosowanych istotnie różnicują dwa sposoby radzenia sobie ze stresem: obrona przed poczuciem winy (OPW) oraz użalanie się nad sobą (UNS).

W związku z tym można stwierdzić, że w sytuacjach problemowych nieletni istotnie częściej niż chłopcy dobrze przystosowani stosowali mechanizmy usprawiedliwiania swojego postępowania oraz częściej uważali, że zaistniały

skutek zdarzenia nie zależał od ich zachowania (OPW). Przyczyny, przebieg i skutki zdarzenia były przez nieletnich istotnie częściej interpretowane jako czynniki, w wyniku których doświadczali krzywdy i niesprawiedliwości. W subiektywnej interpretacji badanych nieletnich zaistniała sytuacja w dużej mierze zależała od przeznaczenia, „losu”, natomiast oni sami mieli na nią znikomy wpływ. Ponadto sytuacja trudna wywoływała u nich poczucie porzucenia i osamotnienia (UNS).

Tab. 1. Porównanie wyników nieletnich (N = 30) i chłopców dobrze przystosowanych (N = 30) w kwestionariuszu KOS W. Janke, G. Erdhmann, W. Boucsein

Zmienna Kwestionariusza KOS	Nieletni		Chłopcy dobrze przystosowani		Współczynniki niestandardyzowane (funkcja predykcyjna)	Współczynniki standaryzowane (funkcja eksplanacyjna)		
	M	s	M	s		(β)	λ Wilksa	p.u. ≤
Obrona przed winą (OPW)	11,00	20,94	80,74	3,80	0,18	0,60	0,87	0,002
Użalanie się nad sobą (UNS)	12,53	40,06	90,17	4,64	0,17	0,72	0,90	0,004
Wartość stała: α	-3,53							

Istotność równania: $\chi^2 = 12,14$; p.u. ≤ 0,002

Funkcje dyskryminacji kanonicznej: $R = 0,44$; λ Wilksa = 0,81; p.u. ≤ 0,0001

Przedstawione różnice między nieletnimi a osobami dobrze przystosowanymi w zakresie reakcji na sytuacje trudne sugerują, że nieletni istotnie częściej stosowali emocjonalne strategie radzenia sobie z sytuacją trudną, związane z wysokim pobudzeniem emocjonalnym, przekonaniem o silnym związku z doświadczanym problemem, przy jednoczesnym dystansowaniu się od pomocy innych.

Współczynniki standaryzowane równania dyskryminacyjnego przedstawionego w tabeli 2 dają podstawę do stwierdzenia, że wyodrębniona struktura zmiennych niezależnych jest skorelowana ze zmienną zależną na poziomie średnim ($R = 0,46$). Po podstawieniu wyników poszczególnych osób do równania prognozującego uzyskano wskaźnik 75% trafnego zakwalifikowania do

grup. Zarówno funkcja eksplanacyjna, jak i predyktywna wskazują na dość wysoką trafność wyodrębnionych sposobów reakcji na stres, które tłumaczą zachowanie nieletnich w sytuacjach trudnych.

Tab. 2. Porównanie wyników nieletnich (N = 30) i więźniów (N = 30) w Kwestionariuszu KOS W. Janke, G. Erdhmann, W. Boucsein

Zmienna Kwestionariusza KOS	Nieletni		Więźniowie		Współczynniki niestandardyzowane (funkcja predyktywna) (b)	Współczynniki standaryzowane (funkcja eksplanacyjna)		
	M	s	M	s		(β)	λ Wilksa	p.u.≤
Porównywanie się z innymi (PZI)	90,83	40,48	14,33	30,82	0,22	0,93	0,70	0,0001
Użalanie się nad sobą (UNS)	12,53	40,06	11,77	20,53	0,14	0,52	0,89	0,001
Wartość stała: α	-40,12							

Istotność równania: $\chi^2 = 10,18$; p.u.≤0,0001

Funkcje dyskryminacji kanonicznej: R = 0,46; λ Wilksa = 0,89. u.p.≤0,0001

Na podstawie równania dyskryminacyjnego, w którym porównywano wyniki nieletnich i więźniów można stwierdzić, że w sytuacjach trudnych nieletni – w porównaniu z więźniami – istotnie rzadziej stosowali strategię porównywania się z innymi (PZI), natomiast istotnie częściej – strategię użalania się nad sobą (UNS).

Uzyskane wyniki wskazują, że w sytuacjach trudnych młodzież, która popadła w konflikt z prawem karnym, miała trudności z porównywaniem swoich działań, ich zasadności i skuteczności z działaniami innych osób. Nieletni istotnie rzadziej wykorzystywali mechanizm obronny „porównań społecznych w dół” z ludźmi, którzy gorzej sobie radzą, aby na ich tle wypaść lepiej i w ten sposób wzmocnić swoją samoocenę (PZI). Jednocześnie nieletni odbierali sytuacje problemowe jako przejaw niesprawiedliwości,

w wyniku którego doznawali krzywdy, a nie mając wpływu na przyczyny, przebieg i skutki zdarzenia, czuli się osamotnieni (UNS).

Porównanie sposobów radzenia sobie ze stresem nieletnich i więźniów doprowadza do wniosku, że w sytuacjach trudnych nieletni istotnie częściej stosowali strategie emocjonalne z silną koncentracją na własnych przeżyciach emocjonalnych i mocnym związkiem z doświadczanym problemem. Jednocześnie w konfrontacyjnym nastawieniu wobec otaczającej rzeczywistości nie potrafili korzystać z porównań społecznych w zakresie sposobów radzenia sobie z zaistniałym stresem.

Próba wyjaśnienia specyfiki zachowań nieletnich w sytuacjach trudnych została oparta na teoriach atrybucji, które zakładają, że ludzie są motywowani do poszukiwania przyczyn różnego typu wydarzeń zachodzących w ich życiu osobistym, a informacje są wykorzystywane do tworzenia sądów przyczynowych, które ułatwiają zrozumienie i przystosowanie do zaistniałej sytuacji (Forsterling, 1986, s. 278).

Wysokie nasilenie strategii uzalania się nad sobą, która istotnie różnicowała grupę nieletnich zarówno od osób pozytywnie dostosowanych, jak i od więźniów, oraz wysokie nasilenie strategii redukującej poczucie winy stanowią przesłankę do stwierdzenia, że sposób radzenia sobie ze stresem przez nieletnich łączy się z subiektywnym przekonaniem, że jednostka nie mogła zapobiec bolesnym zdarzeniom, ponieważ podejmowane przez nią działania nie miały wpływu na przyczyny, przebieg i skutki zaistniałej sytuacji. Tak interpretowany skutek zaistniałego zdarzenia jest określany jako poczucie kontroli zewnętrznej. Osoba z zewnętrznym poczuciem kontroli spostrzega skutki wydarzeń następujących po jej działaniach jako efekt przypadku, szczęścia, przeznaczenia, działań innych ludzi lub złożonych i niekontrolowanych sił, a nie jako efekt własnego zachowania (Drwal, 1995, s. 229). Podstawową konsekwencją istnienia przedstawionego stylu atrybucyjnego jest poczucie bezradności w wielu różnych sytuacjach, wysokie nasilenie negatywnych emocji oraz obniżenie samooceny (Abramson i in. 1998, s. 712-74). Dla osoby, u której występuje taki styl atrybucyjny, konstruktywne rozwiązanie sytuacji trudnej nie stanowi wskaźnika sukcesu w przyszłości, ponieważ w jej subiektywnym odbiorze nie można kontrolować sytuacji trudnej. Potwierdzeniem uzyskanej prawidłowości są również wyniki badań Szymanowskiej (1989, s. 32-33), która na podstawie analizy danych empirycznych stwierdziła, że młodociani przestępcy z wewnętrzną lokalizacją kontroli częściej doświadczają poczucia winy i częściej czują się odpowiedzialni za popełniony czyn niż osoby z zewnętrznym poczuciem kontroli. Dodatkowym obciążeniem

zaprezentowanego stylu atrybucyjnego jest to, że nie odzwierciedla on rzeczywistych kompetencji osoby i nie ma wartości nagradzającej. W związku z tym sukcesy są niedoceniane, a porażki wyolbrzymiane (Leśniak, Olszewski 1991, s. 32). Z tego względu w uzyskanych wynikach badań można zauważyć, że w sytuacjach trudnych nieletni często doświadczali poczucia krzywdy, odrzucenia lub osamotnienia.

Przedstawione prawidłowości dotyczące stylu atrybucyjnego, jaki występował u nieletnich w sytuacjach stresowych, zostały w literaturze przedmiotu określone pojęciem błędnej atrybucji (Domachowski, 1984, s. 66-67). Na podstawie przesłanek teoretycznych można sugerować, że pomyłki atrybucyjne mogą występować u osób popełniających czyny karalne o charakterze agresywnym głównie w takich sytuacjach, które są dla nich niekorzystne. W takich okolicznościach występuje bardzo duże prawdopodobieństwo przerzucania odpowiedzialności na partnera interakcji i jego cechy psychiczne interpretowane jako rzekome źródło zakłóceń w interakcji. Przerzucanie odpowiedzialności na partnera w konsekwencji bardzo łatwo może doprowadzić do wyzwolenia zachowań o charakterze agresywnym w stosunku do osoby, której została przypisana odpowiedzialność za zaistniałą sytuację stresową.

Uzyskane wyniki w zakresie sposobów reakcji na stres przez nieletnich mogą potwierdzać również koncepcję Ellen Langer, która przyjęła założenie, że wiele ludzkich zachowań ma charakter bezrefleksyjny. Skutkiem braku refleksyjności może być zubożona zdolność formułowania sądów, podwyższona wrażliwość na krytykę ze strony otoczenia, z obniżeniem poziomu wykonania nie tylko złożonych, ale i prostych zadań. Teorie atrybucji zakładają natomiast, że człowiek ma naturę refleksyjną, czyli zadaje sobie pytania o przyczyny różnych zdarzeń i działań i na te pytania odpowiada. Wydaje się, że problemy badanych nieletnich mogą wynikać nie tylko z błędnych atrybucji, ale również z ich braku. Podobne do bezmyślności jest automatyczne stosowanie gotowych wyjaśnień osiąganych przez siebie porażek i sukcesów (Doliński, 2001, s. 217-218). Słuszne więc wydaje się nakłanianie młodzieży, która weszła w kolizję z prawem karnym, do myślenia o przyczynach własnych kłopotów.

W kontekście uzyskanych wyników można również postulować, aby w procesie wychowawczym lub poprawczym nieletnich zwracać uwagę na przeciwdziałanie błędnym atrybucjom. Pomoc osobom, u których występuje zjawisko błędnych sądów przyczynowych, może sprowadzać się do skłonienia człowieka do zmiany istniejących atrybucji, doprowadzających do powstawania negatywnych emocji (*„Jest coś takiego w sytuacji, że czuję się pobudzony*

wewnętrznie”). Zmiany w zakresie błędnych atrybucji mają na celu polepszenie emocjonalnego i społecznego funkcjonowania człowieka (Doliński, 2001, s. 205-206). Efektów w zakresie błędnej atrybucji nie należy oczekiwać, gdy zaburzenia w funkcjonowaniu osoby są już bardzo poważne, a zmiana przekonań osoby za pomocą prostej instrukcji słownej mało prawdopodobna. Natomiast przy słabych symptomach zaburzeń zmiana błędnych atrybucji jest możliwa, gdy spełniony jest dodatkowy warunek polegający na tym, że przedstawiana instrukcja musi jednoznacznie wskazywać na określone źródło pobudzenia fizjologicznego i emocjonalnego w sytuacji stresowej.

BIBLIOGRAFIA

- Abramson, L., Seligman, M., Teasdale, J. (1998). Learned helplessness in humans. Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 87, 49-74.
- Argyle, M. (2001). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: PWN.
- Doliński, D. (2001). Psychologia atrybucji. Implikacje praktyczne. W: K. Lachowicz-Tabaczek (red.), *Psychologia społeczna w zastosowaniach. Od teorii do praktyki*. Wrocław: Alta 2.
- Domachowski, W. (1984). Teorie atrybucji. W: W. Domachowski, S. Kowalik, J. Miluska (red.), *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa: PWN, s. 54-93.
- Drwal, R. (1995). Kwestionariusz do Pomiaru Poczucia Kontroli (Delta). W: P. Brzozowski, P. Oleś (red.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i techniki*. Warszawa: PWN, s. 228-241.
- Forsterling, F. (1986). Attributional conceptions in clinical psychology. *American Psychologist*, 41, 275-285.
- Grzeškowiak, A. (1986). *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie prawo nieletnich)*. Toruń: UMK.
- Heszen-Niejodek, I. (2000). Problematyka zdrowia i choroby w badaniach psychologicznych. W: J. Strelau (red.), *Psychologia*. T. 3: *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 443-450.
- Hołyst, B. (1999). *Kryminologia*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Januszewska, E. (1996). Osobowość dzieci z moczeniem dziennym i nocnym. W: E. Januszewska (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej dzieci i młodzieży*. Lublin: TN KUL, s. 21-43.
- Januszewska, E. (1997). *Kwestionariusz Sposobów Opanowania Stresu – KOS W. Janke, G. Erdmann, W. Boucsein*. Lublin: Zakład Psychologii Klinicznej Dzieci i Młodzieży KUL (maszynopis).
- Januszewska, E. (2000). Style reagowania na stres w kontekście postaw rodzicielskich. Badania młodzieży w okresie adolescencji. W: D. Kornas-Biela (red.), *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości*. Lublin: TN KUL, s. 313-344.
- Januszewski A. (1988). *Niektóre uwarunkowania zdolności poznawania samego siebie i drugiej osoby*. Lublin: RW KUL.

- Kozińska, A. (1982). Napady rabunkowe dokonywane przez nieletnich (wyniki badania sondażowego na tle analizy statystycznej). *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*, 12, 73-87.
- Leśniak, T., Olszewski, H. (1991). Lęk, motywacja osiągnięć i wyuczona bezradność a funkcjonowanie w sytuacjach zadaniowych. W: W. Tłokiński (red.), *Lęk. W poszukiwaniu specyficzności*. Gdańsk: Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego, s. 26-33.
- Macacci, L., Bruno, F., Dell'Uomo, G., Ricci, L. (1996). Elementy psychologii. W: *Kompendium wiedzy o profilaktyce*. Warszawa: Biuro ds. Narkomanii, s. 49-81.
- Malak, B. (1985). Zjawiska i mechanizmy socjalizacyjne a formowanie agresji interpersonalnej. W: A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*. Kraków: Ossolineum, s. 374-392.
- Miluska, J. (1990). Zmiana, konflikt ról a kryzys tożsamości człowieka. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 118-132.
- Poprawa, R. (1998). Zarys psychologicznej koncepcji używania alkoholu jako sposobu radzenia sobie ze stresem. *Przegląd Psychologiczny*, 41, 3/4, 61-69.
- Plużek, Z. (1971). Wartość testu WISKAD-MMPI dla diagnozy różnicowej w zakresie nozologii psychiatrycznej. Lublin: KUL.
- Poznaniak, W. (1988). Agresja u wychowanków zakładu poprawczego. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3-4, 129-139.
- Rajska-Kulik, I. (1998). Osobowościowe i sytuacyjne tło motywacyjne czynów agresywnych, w tym zabójstw dokonanych przez nieletnich (w świetle psychologicznego opiniodawstwa sądowego). W: J. Papież, A. Plukis (red.), *Przemoc dzieci i młodzieży*. Toruń: Wyd. A. Marszałek, s. 163-171.
- Reykowski, J. (1977). Spontaniczna agresja i spontaniczne czynniki ją hamujące. *Przegląd Psychologiczny*, 20, 2, 204-228.
- Sęk, H. (1993). Wybrane zagadnienia psychoprofilaktyki. W: H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: PWN, s. 472-504.
- Siemaszko, A., Gruszczyńska, B., Marczewski, M. (1999). *Atlas przestępczości w Polsce* (t. 2). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Sitkowska, K. (1997). Przeciwdziałanie przestępczości nieletnich. W: B. Hołyst (red.), *Przemoc w życiu codziennym*. Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, s. 185-203.
- Stanik, J. (1972). Czyn chuligański jako zachowanie zaburzone a niektóre determinanty osobowościowe. *Prace Psychologiczne Universitatis Vratislaviensis*, 148, 149-166.
- Szymanowska, A. (1989). Tożsamość ego i poczucie umiejscowienia kontroli a powrotność do przestępstw. *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny*, 17, 21-34.
- Terelak, J. (2001). *Psychologia stresu*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza BRANTA.
- Tomaszewski, T. (1984). *Ślady i wzorce*. Warszawa: WSiP.
- Tyszkowa, M. (1976). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.
- Tyszkowa, M. (1978). Sytuacyjno-poznawcza koncepcja odporności psychicznej. *Przegląd Psychologiczny*, 21, 1, 3-18.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. *O postępowaniu w sprawach nieletnich* (Dz. U., 35, poz. 228).

- Weaver, G., Wootton, R. (1992). The use of the MMPI special scales in the assessment of delinquent personality. *Adolescence*, 27 (107), 545-554.
- Włodarczyk, D. (1999). Wsparcie społeczne a radzenie sobie ze stresem. *Przegląd Psychologiczny*, 42, 4, 95-113.
- Woźniak-Krakowian, A., Pawlica, B. (1998). Przestępczość nieletnich na terenie województwa częstochowskiego w latach 1991-1996. W: J. Papież, A. Płukis (red.), *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*. Toruń: Wydawnictwo A. Marszałek, s. 453-463.

COPING WITH STRESS BY THE JUVENILE

S u m m a r y

The article undertakes the problem of ways of coping with difficult situations by the juvenile.

The theoretical part is devoted to explanation of the phenomenon of the stressing situation and ways of coping in difficult situations that may significantly contribute to young people's conflict with the norms of the penal code.

In the empirical part the results of the author's own studies are presented. The specific character of problem solving by the juvenile is shown by a comparison of adaptation mechanisms in stressing situations in three groups: underage (N=30), well-adjusted youths (N=30) and convicts serving a prison sentence (N=30). Strategies of reacting to stress were studied by means of W. Janke, G. Erdhmann and W. Boucsein's SVF. A psychological analysis of mechanisms of coping with stress by the juvenile as the factor explaining violation of the penal code norms that is undertaken in the article appears to be an important research task as learning about the process may help understand the disturbances of youth's social adjustment. Studying this problem may also serve as a basis for undertaking adequate prophylactic and re-socialising actions directed at this group of people.